

Vechiul Testament* nella versione di Daniil Panoneanul e la *Biblia de la 1688

DE
Eugenia DIMA

Institutul de Lingvistică și Filologie
„Alexandru Philippide”

Nel 1916 Al. T. Dumitrescu, sintetizzando le informazioni esistenti sull'attività di Daniil Panoneanul, credeva che nell'anno 1683 questi avesse "rivisto e completato la traduzione della Bibbia rumena, sulla base del lavoro dello Spatar Nicolae", dunque considerava che la traduzione del *Vechiul Testament*, conservata nel ms. 4389 della BAR, fosse una elaborazione della traduzione del boiardo Spatar Nicolae (Milescu)²². Virgil Căndea fa una rassegna delle opinioni riguardanti il ms. 4389 e nota che "per quasi cinque decenni questo manoscritto è stato ritenuto l'intermediario attraverso il quale i traduttori della *Biblia de la 1688* hanno conosciuto e utilizzato la versione di Milescu". Lo studioso cita gli specialisti da Nicolae Iorga ad Al. Piru, ma anche Ștefan Ciobanu e N. Cartoian, che sostenevano la tesi secondo la quale l'edizione del 1688 dipendesse dal ms. 4389²³. Virgil Căndea non formula nessuna ipotesi circa il traduttore sconosciuto della versione che si trova nel ms. 4389.

In un primo studio, pubblicato nella rivista „Cronica” nel 1981, il professor N.A. Ursu identifica, attraverso convincenti argomenti linguistici, nella persona di Daniil Panoneanul il traduttore del *Vechiul Testament* del ms. 4389, afferma che si tratta di una traduzione autonoma, ma considera che la copia conservata non rappresenti l'autografo del traduttore²⁴. Ulteriormente riprende l'argomento e, nelle ricerche pubblicate nella rivista SCL del 1995 e del 1999, lo stesso studioso effettua, in base a nuovi documenti, una perizia grafologica, un'analisi linguistica e una indagine della storia della Chiesa, giungendo alla conclusione che il ms. 4389 è un autografo di Daniil, che il

²² Si veda Al. T. Dumitrescu, *Contribuții la istoriografia românească veche. Despre „Istoria Țării Românești dintru început” și autorul ei, Daniil Panoneanul, fost mitropolit al Ardealului și episcop al Străhăii, precursorul școlii latiniste (1652-1686)*, nel volume *Lui Ion Bianu, amintire*, Bucarest 1916 (uscito nel 1921), pp. 227-255.

²³ Si veda Virgil Căndea, *Rațiunea dominantă, Contribuții la istoria umanismului românesc*, p. 128.

²⁴ Si veda N.A. Ursu, *Un cărturar puțin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVIII-lea: Daniil Andrean Panoneanul*, in „Cronica”, anno XVI, n. 43 (821), 23 ottobre, 1981, pp. 5-8.

testo è stato tradotto tra gli anni 1665-1671 e copiato dal traduttore tra il 1673 e il 1679²⁵.

Negli ultimi anni sono usciti anche altri studi in cui sono dettagliatamente analizzati la personalità di Daniil Panoneanu, la sua origine, le funzioni che ha svolto nella gerarchia ecclesiastica, i suoi rapporti con gli alti sacerdoti delle varie province rumene e la traduzione del *Vechiul Testament* del ms. 4389.

Nello studio *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare (Il posto della Bibbia di Bucarest nella storia della cultura, della letteratura e della lingua rumena letteraria)* del volume 1. *Genesis*, dell'edizione *Monumenta linguae Dacoromanorum*, il professor Al. Andriescu riprende la descrizione delle fonti utilizzate da Daniil: l'edizione greca di Francoforte, 1597, mediata dalla versione dello Spatar Nicolae, l'edizione in slavone di Ostrog e il testo latino²⁶, e sottolinea l'osservazione del traduttore che "nella fonte in slavone e in quella latina" si trova anche la terza parte dell'*Ezdra*, "mentre il terzo libro dei Maccabei nella fonte latina non c'è, mentre in quello slavo e in quello ellenico c'è"²⁷.

Nello studio *O nouă ediție a Bibliei lui Șerban* ("Una nuova edizione della Bibbia di Serban"), presente nello stesso volume, con riferimento alle discussioni preliminari concernenti i metodi, i principi, il contenuto dell'edizione *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia de la 1688*, Paul Miron osserva: "Grazie a un saggio suggerimento di N.A. Ursu, si riproducono anche le due fonti imparentate: il ms. 45 della BAR, Filiale di Cluj – una copia della traduzione del *Vechiul Testament* dello Spatar Milescu, copia realizzata per il mitropolita Teodosio dell'Ungro-Valacchia (1688-1672, 1679-1708), con aggiunte e miglioramenti – e il ms. 4389 della BAR, cioè un'altra traduzione fatta da più fonti, tra le quali anche la Bibbia slavonica di Ostrog (1581), ma che utilizza, in ogni caso, il lavoro del boiardo moldavo come base della *Septuaginta*"²⁸.

In uno studio precedente, abbiamo seguito certi aspetti legati all'influsso dell'archetipo rumeno dello Spatar Nicolae, soprattutto sul piano lessicale, sulla versione del ms. 4389. Nella presente relazione, ci siamo proposti di esaminare in che misura la traduzione di Daniil Panoneanu abbia influenzato

²⁵ Si veda N.A. Ursu, *Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanu, traducătorul Îndreptării legii (Tirgoviște, 1652)*, I, in SCL XLVI, 1995, n. 1-6, pp. 157-173 e II, in SCL L, 1995, n. 1, gennaio-giugno, pp. 139-157.

²⁶ *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia de la 1688. Pars I, Genesis*, p. 16.

²⁷ ap. *ibidem*.

²⁸ Paul Miron, *O nouă ediție...*, ap. *ibidem*, p. 3.

il testo stampato. A tale scopo abbiamo analizzato in parallelo i versetti delle tre versioni pubblicate nell'edizione *Monumenta linguae Dacoromanorum, Pars I, Genesis e Pars XI, Liber Psalmorum* e abbiamo selezionato gli esempi in cui si ritrovano forme simili nel ms. 4389 e nella *Biblia de la 1688*, diverse da quelle del ms. 45.

Genesis			
Verset	Ms. 4389	<i>Biblia de la 1688</i>	Ms. 45
1.21	Și făcu Dumnezeu chitoșii cei mari.	[23] Și făcu Dumnezău chitoșii cei mari.	Și făcu Dumnezău chitoășele cele mari.
2.2	[1] Și odihni Dumnezeu a șaptea zi de faptele sale ce au făcut.	Și odihni Dumnezău a șaptea zi de toate faptele lui care ce au făcut.	Și răpoosă în ziua a șaptea de toate faptele lui ce au făcut.
2.25	Și era amîndoi dăspuiaț, Adam și muierea lui, și nu le era rușine .	[26] Și era amîndoi despuiati, și Adam și muierea lui, și nu să rușina .	Și era amîndoi despuiati, și cum Adam și muierea lui, și nu să stidia .
15.17	Și cuptoru afumînduse și făclii de foc petrecîndu-se pentru despicăturile acêstea.	[26] Și iată cuptoriu afumîndu-să și făclii de foc carele au trecut pren mijlocul despicăturilor acestora.	Și iată cuptor afumîndu-să și făclii de foc carele au petrecut pentru acêstea împărțituri .
22.6	Și luoa Avraam lêmnele järtvei .	Și luo Avraám lêmnele jirtvei .	Și luă Avraam lêmnele arderii de tot .
23.8	Să îngrop eu mortul meu înaintea fêtei mele.	Să îngrop mortul meu denaintea fetii mele.	Să îngrop pre mortul meu denaintea obradzului meu.
26.26	Fihol, voievodul .	Filoh, voievodul .	Filoh, hatmanul .
28.14	Și va fi seminția ta ca nisipul pămîntului.	Și va fi seminția ta ca năsipul pămîntului.	Și va fi seminția ta ca arina pămîntului.
30.16	Te-am năimit pentru mandragora feciorului meu.	Te-am năimit pentru mandragurile feciorului meu.	Te-am năimit pentru mătrăgunile feciorului meu.
30.32	Să le împarți de acoló toată oaia murgă în oi, și toată albă și pestriță și miei .	Voiu împărți de acoló toată oaia murgă întru miei și toată albă și pestriță întru miei și întru capre.	Voi împărți de acoló Toată oaia murgă întru miei și toată alba și împestrită întru miei și întru capre.
35.8	O îngropară mai jos de Vitheil, supt stăjar .	Să îngropă mai jos de Vethil, supt stejar .	Să îngropă mai gios de Vethil, suptu ghindă .
36.6	Tot dobitocul și tot ce agonisise .	Toate dobitoacele și toate cîte au agonisit .	Toate dobitoacele și cîte au cuprinsu .

In Memoriam ALEXANDRU PHILIPPIDE

37.7	Și znopul meu se sculă și stătu drept.	Și să sculă znopul meu și stătu drept.	[6] Și să sculă <i>al meu mănunchiu</i> și stătu drept.
43.31	Și, spălîndu-se la obraz, se conteni de plîns, și ieși afară și zise: „Puneț pâine!”.	Și, spălîndu-se pe obraz, ieșînd afară, să conteni și zise: „Puneț pîne!”.	Și, spălîndu-să pre obraz, ieșîndu afară, să ostoi și dzise: „Puneț pâini!”.
44.18	Iar Iúda se apropié și zise: „Rogu-te, doamne, să grăiască robul tău înaintea ta să nu te mîinii pre robul tău ...”.	Și apropiîndu-se Iúda de dînsul, zise: „Rogu-mă, doamne, grăiască sluga ta înaintea ta și să nu te mîinii pre sluga ta...”.	Și apropiîndu-să Iúda de însul, dzise: „Rogu-mă, doamne, grăiască sluga ta înaintea ta și să nu te scîrbești pre sluga ta...”.
44.29	Deci de veț lua și pre acesta de la fața mea și i se va întîmpla pre cale răotate, veț duce bătrănêțele mèle cu înrîstăciune în iad.	Deci de veț lua și pre acesta den fața mea și i se va întîmpla lui slăbiciune pre cale, și-m veț pogorî bătrănêțele cu înrîstăciune în iad.	Deci să veți lua și pre acesta den fața mea și i să va tîmpla lui slăbiciune pre cale, și-m veți pogorî bătrănêțele cu scîrbă în iadu.
50.2	Și porânci Iósif slugilor sale carei îngropa să îngroape pre tată-său; [3] și îngropătorii îngropară pre Izrail.	Și porunci Iósif slugilor sale, celor ce era îngropători, ca să îngroape pre tată-său; și îngropară îngropătorii pe Israil.	Și porânci Iosif slugilor sale, celor ce grijescu de gropniță, ca să-l smolească; și-l grijiră de groapă grijitorii cei de groape pre Israil.
Liber Psalmorum			
Verset	Ms. 4389	<i>Biblia de la 1688</i>	Ms. 45
1.3	Și frunza lui nu va cădea.	Și frunza lui nu va cădea.	Și frunza lui nu să va scură.
6.7	[8] Învechit-am întru toți vrăjmașii miei.	Învechiiu-mă întru toți vrăjmașii miei.	Învechiiu-mă întru toți nepriêtenii miei ²⁹ .
7.15	[16] Au căzut în groapa carea au făcut.	[16] Va cădea în groapa carea au făcut.	[16] Va cădea întru borta carea au făcut.
8.7	[8] Toate ai supus supt picioarele lui.	Toate le-ai supus supt picioarele lui.	Toate le-ai pus dedesuptul piciorului lui.
9.27	[25] Pîngărescu-se căile lui în toată vrêmea, iau-se	Strică-se judecățile tale de cătră fața lui, tuturor vrăjmașilor lui va stăpîni de	Strică ^v -să judetele tale de cătră fața lui, a tuturor nepriêtenilor

²⁹ Nel ms. 4389 e nella *Biblia* viene frequentemente utilizzato il lessema **vrăjmașii**, mentre nel ms. 45, **nepriêtenii**. Si veda anche: *Psalt.* 5.8; 7.5; 8.2; 9.3; 9.6; 10.11; 12.3; 24.20; 26.10; 30.8; 37.19; 40.2; 54.12; 67.173.4.

	judcățile tale de la fața lui, stăpîni-va pre toți vrăjmașii săi.	tot	lui va stăpîni de tot.
9.30	[10] Va stăpîni el pre săraci .	[33] Va stăpîni el pre săraci .	[33] Va stăpîni el pre mêseri .
33.6	[7] Strigat-au săracul acesta, și l-au auzit Domnul și l-au mîntuit den toate scîrbele lui .	Săracul acesta au strigat, și Domnul au ascultat pre dînsul, și den toate scîrbele lui mîntui pre el.	Acesta săracul au strigat, și Domnul au ascultat pre însul și dentru toate îngustările lui mîntui-l pre el.
33.13	[15] Ferêște-te de rău și fă bine, cearcă pacea și o gonêște.	[14] Ferêște-te de rău , și fă bine, cearcă pacea și o gonêște pre ea.	[14] Abate-te de rău și fă bine, cearcă pacea și o gonêște pre ea.
36.40	Și ajutoriul lor Domnul, și-i va izbăvi și-i va scoate den cei păcătoși.	[42] Și le va ajuta lor Domnul, și va izbăvi pre dînșii, și-i va scoate pre ei de la cei păcătoși.	[42] Și le va ajuta lor Domnul, și va mîntui pre înși și-i va scoate pre ei dentru cei păcătoși.
37.14	[15] Și fuiu ca omul cela ce n-aude, și cela ce n-are în gura lui muștrare .	[15] Și mă făcuiu ca un om ce nu aude, și n-are în gura lui muștrări .	[15] Și mă făcui ca un om ce nu aude, și nu avînd întru gura lui certări .
43.17	[16] Toată zioa iaste rușinea mea înaintea mea, și rușinea fêței mèle m-au acoperit.	Toată zioa rușinea mea înaintea mea iaste, și rușinea obrazului meu mă acopere.	Toată dzua rușinea mea den preajma mea iaste, și știdința obrazului meu mă acoperi.
44.4	Încinge-ți sabiia, putêrnice, la coapsa ta .	Încinge sabiia ta pre coapsa ta , putêrnice.	Încinge sabiia ta pre știnghea ta , putêrnice.
44.11	Stātu împărâteasa de-a dreapta ta, îmbrăcată în haine cu aur împistrite.	Înainte stātu împărâteasa den dreapta ta, cu îmbrăcăminte cu aur îmbrăcată împistrită.	Dvori împărâteasa den dreapta ta, cu îmbrăcăminte cu aur îmbrăcată împistrită.
46.2	[3] Că Domnul cel prea înalt, împărat înfrișat , mare preste tot pămîntul.	Căci Domnul e prea înalt, înfrișat , împărat mare preste tot pămîntul.	Căce Domnul prea înalt, ștrașnic , împărat mare preste tot pămîntul.
49.11	[10] Că toate fierile dumbrăvilor sînt ale mèle, și dobitoacele munților, și boii.	Căci ale mèle sînt toate hiarăle dumbrăvii , dobitoace în munți, și boi.	Căce ale mèle sînt toate hiarăle țarenii , dobitoace întru munți, și boi.
49.16	[15] Și mă chiiamă în zioa grijii tale, și te voi lua, și mă vei	Și mă cheamă pre mine în zioa necazului tău, și te voi scoate și mă vei proslăvi »	Și mă cheamă pre mine în dzua năcazului tău, și voi

In Memoriam ALEXANDRU PHILIPPIDE

	proslăvi».		ieși, și <i>mări-mă-vei</i> ».
51.4	[7] Pentr-acêea te va surpa Dumnezeu pînă în sfîrșit, zmulgă-te și te mute den lăcașul tău, și rădăcina ta den pămîntul celor vii.	[5] Pentru acêea Dumnezău te va surpa desăvîrșit, să te zmulgă și să te rădice de la lăcașul tău, și înrădăcinarea ta de la pămîntul celor vii.	[5] Pentru acêea Dumnezău să te surpe desăvîrșit, zmulgă-te și te rădice de la lăcașul tău, și înrădăcinarea ta de la pămîntul viilor.
55.13	Că ai izbăvit sufletul meu den moarte (ochii miei den lacrăme) și picioarele mēle den alunecare.	Căce ai izbăvit sufletul meu den moarte, ochii miei de lacrămi și picioarele mēle de la lunecare.	Căce ai <i>mîntuit</i> sufletul meu dentru moarte, ochii miei de la lacrămi ³ și picioarele mēle de la lunecare.
57.5	[6] Carea să nu auză glasul celor ce dăscîntă, și otrăvind se otrăvêște de cel înțelept.	Carea nu va auzi glasul celor ce cîntă, otrăvêște-se otrăvindu-se de înțelept.	Carea nu va audzi glasul celora ce cîntă, otrăvêște-să otrăvindu-să de măiestru.
58.13	Rîsipêște-i cu putêrea ta și-i pogoară, Doamne, sprenjinatoriul meu.	[12] Rîsipêște pre dînșii cu putêrea ta și pogoară-i pre dînșii, scutitoriul meu, Doamne.	[12] Rășchiră-i pre înși cu putêrea ta, și pogoară-i pre înși, scutitoriul meu, Doamne.
59 [Titlu]	[1] În sfîrșit, de cêle ce se vor schimba în scrierea stîlpului lui David întru învățatură.	La săvîrșit, celor ce se vor schimba spre scrisoarea stîlpului lui David, spre învățatură.	La săvîrșit, celora ci să vor primeni , spre a lui David, spre învățatură.
63.9	Și se turburără toți ceia ce i-au văzut, [10] Și se-au temut tot omul.	[8] Turburără-să toți carii vād pre dînșii, și să temú tot omul.	[8] Întristară-să toți carii vādu pre înși, și să temu tot omul.
67.15	Cînd va împărți Cel Ceresc împărații pre dînsele, omeți-se-vor în Selmon.	Cînd osebêște Cel Ceresc împărați preste el, omeți-se-vor în Selmon.	Cînd usăbêște Cel Ceresc împărați preste el, zăpăzi-să-vor în Selmon.
67.16	Muntele lui Dumnezeu, munte gras, munte închiegat , munte gras.	Muntele lui Dumnezeu, munte gras . [16] Munte închiegat, munte gras.	Măgura lui Dumnezău, măgură grasă . [16] Măgură îmbrîndzită, măgură grasă.
72.26	[27] Că iată că ceia ce se dăpărtează de tine vor peri; pierdut-ai de la tine pre tot curvariul.	Căci iată, cei ce să depărtează pre sine de la tine pier, pierduș de la tine de tot pre cel ce curvêște.	Căce iată ceia ce îndălungează pre sine de la tine pier; pierduși de tot pre cela ce curvêște de la

			tine.
73.18	[17] Tu ai făcut toate hotarăle pământului, secerișul și primăvara tu ai zidit.	Tu ai făcut toate hotarăle pământului, vară și primăvară, tu ai zidit pre êle.	Tu ai făcut toate înfrîmșetările pământului, vară și primăvară tu ai zidit pre êle.
75.9	[10] Cînd se va scula Dumnezeu la judecatã , să mîntuiască pre toți blînzii pământului.	Cînd se va scula la judecatã Dumnezău, ca să mîntuiască pre toți blînzii pământului.	Cînd să sculã Dumnezău la judet , ca să mîntuiască pre toți blîndzii pământului.
77.43	Și va înmulți a întoarce urgiia sa, și nu va așîta mîniia sa de tot.	Și va înmulți a întoarce mîniia lui, și nu va așîta toată mîniia lui.	Și va înmulți a înturna mîniia lui, și nu va așîta toată mîniia lui.
80.8	[10] Să nu fie în tine dumnezeu nou , nici să te închini dumnezeului celui strein.	Nu va fi întru tine dumnezău nou , nici te vei închina la dumnezău strein.	Nu va fi întru tine dumnezău proaspăt , nice te vei închina la dumnezăi striini.
80.15	[17] Și i-au hrănit den grăsimea grîului , și den piatră i-au săturat de miere.	[14] Și hrăni pre ei den grăsimea grîului , și den piatră cu miere au săturat pre dînșii.	[14] Și-i hrăni pre ei dentru seul grîului , și den piatră miere au săturat pre înșii.
89.12	Că au venit pre noi blîndêțe , și ne vom certa.	Căci au venit blîndêțe preste noi, și ne vom certa.	Căce au venit liniște preste noi, și ne vom certa.
101.6	De glasul suspinării mêle se lipi osul meu de carnea mea .	De glasul suspinului meu să lipi osul meu de carnea mea .	De glasul suspinului meu lipi-să osul meu de trupul meu .
102.15	Omul ca iarba, zilele lui ca floarea cîmpului , așa va înflori.	Omul ca iarba, zilele lui ca floarea cîmpului , așa va înflori.	Omul ca iarba, dzilele lui ca floarea țarenii , așa va înflori.
103.7	[6] Fărăfundul ca o haină îmbrăcăminte lui; apele vor sta pre munți.	Fărăfundul ca o haină îmbrăcăminte lui, preste munți sta-vor ape.	Bezna ca o haină îmbrăcăminte lui, preste munți sta-vor ape.
104.31	[32] Puse ploile lor grîndinã ; foc pîrjolind în țara lor.	Puse ploile lor grîndinã ; foc arzînd în pămîntul lor.	Puse ploile lor piatrã ; foc ardător întru pămîntul lor.
109.5	Domnul de-a dreapta ta; sfărîmat-au pre împărați în zioa urgiei sale.	[6] Domnul den dreapta ta; sfărîmat-au în zioa urgiei lui împărați.	[6] Domnul den dreapta ta; înfrînse în dzua urgiei lui împărați.

Dal paragone effettuato si possono formulare le seguenti conclusioni:

Gli elementi linguistici comuni al ms. 4389 e alla *Biblia de la 1688*, diversi da quelli del ms. 45, sono circoscritti soprattutto a livello lessicale. Se vengono eliminate le soluzioni comuni di sostituzione di alcuni lessemi ritenuti regionali, possiamo affermare che l'influsso del ms. 4389 sul testo stampato della *Biblia* è relativamente ridotto rispetto all'influsso del ms. 45, dal quale invece sono stati spesso riprodotti interi versetti, numerosi costrutti, calchi, lessemi, come è stato illustrato in studi precedenti.

Faremmo inoltre un'altra osservazione fuori tema, ma che deriva anche da questa indagine. Il fatto che Dosoftei, che ha lavorato alla revisione della traduzione dello Spatar Nicolae, fosse preoccupato dalla realizzazione della sua *Psaltire în versuri*, pubblicata nel 1673, ha influenzato la qualità del testo dei Salmi del ms. 45 e ciò può essere osservato dal numero ridotto di modifiche operate dai revisori valacchi e la ripresa per intero di più versetti rispetto ad altri libri veterotestamentari.

Bibliografia selettiva

Andriescu, Al., *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în MLD I, *Genesis*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988, p. 7-45.

Cândea, V., *Rațiunea dominantă, Contribuții la istoria umanismului românesc*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 83-221.

Gheție, I., Mareș, Al., *Originile scrisului în limba română*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1985.

Onu, L., *Considerații pe marginea paternității unei versiuni românești a Mântuirii păcătoșilor a lui Agapios Landos. Cîteva probleme de metodă*, în „Memoriile Secției de filologie și literatură”, seria IV, tomul XI, 1989, p. 29-38.

Onu, L., *Din tradiția manuscrisă a traducerii românești a Mântuirii păcătoșilor*, în „Revista de istorie și teorie literară”, XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 335-340.

Vezi, N.A. Ursu, *Activitatea literară necunoscută a lui Daniil Andrean Panoneanul, traducătorul Îndreptării legii (Tîrgoviște, 1652)*, I, în SCL XLVI, 1995, nr. 1-6, p. 157-173 și II, în SCL L, 1995, nr. 1, ianuarie-iunie, p. 139-157 Reluare în volumul *Contribuții la Istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Editura Cronica, Iași, 2003, p. 7-133.

Ursu, N.A., *Din nou despre paternitatea traducerii Istoriilor lui Herodot și despre revizia Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*, în „Limba Română” XXXIV, 1985, nr. 1, p. 30-45.

Ursu, N.A., *Un cărturar puțin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVII-lea: Daniil Andrean Panoneanul*, în „Cronica”, XVI, 1981, nr. 43, p. 5.

Ursu, N.A., *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Editura Cronica, 2003, lo studio: *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu*.

Edizioni

MLD = *Monumenta linguae dacoromanorum. Biblia de la 1688*, Pars I, *Genesis*, autori Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Elsa Lüder, Paul Miron, Mircea Roșian, Marietta Ujică, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988, Pars XI, *Liber Psalmorum*, autori: Alexandru Andriescu, Eugenia Dima, Mihai Alin Gherman, Gustavo-Adolfo Loria-Rivel, Elsa Lüder, Paul Miron, N.A. Ursu, 2003.